

شکل ۱

مسجد دابیران تته و معماری برترین های آن

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

نوشته : احمد نبی خان (سرپرست باستان شناسی لاهور)

ترجمه : مسعود رجب نیا

مسجد جامع نام برد که به نام دابیران مسجد معروف است (شکل ۱). اصلاً این مسجد در میان بازار دابیران واقع بود که روزگاری مرکز دادوستدی پر رونق به شمار می رفت و محل مسجد عمده شهر در آن بود. این مسجد با آجر سرخ بر بنیادی سنگی و مزین به کاشیهای رنگارنگ و کاشی موزائیک

ساختمانها از گزند روزگار در امان مانده که عبارتند از مسجدها و آرامگاههای موجود در شهر و در تپه مجاور شهر به نام مکی. این ساختمانها با آنکه اینک عاری از زیبایی و شکوه اصلی خویش گشته اند هنوز بیننده را به یاد عظمت و شکوه کهن این شهر می اندازد. از جمله این ساختمانها باید از

تته مرکز عمده فعالیت های اجتماعی و سیاسی سند در قرون وسطی به داشتن بعضی آثار برجسته معماری اسلامی ممتاز است. مجموعه مساجد و آرامگاهها و مدرسه ها و مناره ها و کاخهای بزرگ و زیبا نشانه ای است از رونق و آبادی و شکوهی که بر این شهر روزگاری سایه افکنده بود. اکنون معدودی از این

ساخته شده است. اکنون این ناحیه در انتهای جنوبی شهر است و متروک و خالی مانده است. از این مسجد که نموداری از عظمت کهنش برجای مانده، تنها محراب و مدخلی برپا است، از دالانهای مسجد و دیگر عوامل مخصوص مسجد اثری نمانده است. به روزگار رونق، این مسجد جایگاه عبادت بزرگان و برجستگان و نیز مردم عادی بوده است. از آن جمله باید از شاه جهان - از دودمان گورکانیان هند - نام برد که در زمان ولایتعهدی در تته اقامت داشت. وی پس از تاجگذاری فرمان داد که مسجدی بزرگتر بسازند که در ۷-۱۰۵۴ هـ / ۷-۱۶۴۴ م. به اتمام رسید و مسجد شاه جهان نامیده شد.^۲ چنین می نماید که از آن زمان مسجد دابگران از اهمیت افتاده باشد.

بنیادگذار

این مسجد بدست خسروخان چرکس^۳ از بازماندگان چنگیزخان مشهور که در آغاز عمر به سند آمد و به خدمت ملاجانی بندری همچون خدمتکاری جزء درآمد، ساخته شده است. پس از چندی نامبرده به خدمت عیسی خان طرخان اول (۷۴-۹۶۲ هـ / ۶۶-۱۵۵۴ م.) به عنوان ساقی پیوست. به تدریج کارش بالا گرفت و از خاصان مولایش شد و مباشر املاک او گشت. در زمان میرزا باقی بیگ (۹۳-۹۷۴ هـ / ۸۵-۱۵۶۶ م.) وی همچنان برمسند تکیه داشت اما به روزگار میرزا باقی بیگ بازپسین فرمانروای مستقل خاندان طرخان به پایگاه رفیعی رسید و سمت وزارت یافت. در هنگام برخورد جانی بیگ با خان خانان، خسرو چرکس شایستگی خود را نمایان ساخت و کاردانی و جنگاوری او همگان را خیره ساخت. چون مذاکرات صلح پا گرفت خسروخان به جانبداری از مولایش کوشید. این پایه از نکات و شایستگی سردار دربار گورکانیان هند

را بر آن داشت تا از جانی بیگ بخواهد که چرکس را به او واگذارد تا از پیرامونیان او باشد. بعدها چون اکبر حکومت بعضی از نواحی سند سفلی را به جانی بیگ وا گذاشت، خسروخان چرکس مأمور رسیدگی به امور دیوانی آن حدود شد.^۴ پس از مرگ جانی بیگ، خسروخان به نیابت سلطنت غازی بیگ که هنوز طفل بود گمارده شد.

در ۱۰۱۷ هـ / ۱۶۰۸ م. جهانگیر بر آن شد تا غازی بیگ را برای نشان دادن شورش قزلباش به قندهار گسیل دارد. در غیبت او خسروخان مأمور رسیدگی به امور سند گردید، در این دوران خسروخان اسرافهایی کرد و با نجای دودمان ترخان ناسازگاری کرد که اینان داوری پیش غازی بیگ بردند. آنگاه غازی بیگ چرکس را برکنار کرد و هندوخان را به جای او گذاشت.

این امر شاید در ۱۰۱۹ هـ / ۱۶۱۰ م روی داده باشد. اما این ترتیب چندان دوام نکرد و میرزا غازی سال بعد ناگهان درگذشت. خسرو هندوخان را از مسند فرو کشید و میرزا عبدالعلی از بازماندگان میرزا باقی را بر جای غازی بیگ نشاند و خود به اداره امور پرداخت. شدت عمل جهانگیر که عبدالعلی را از تخت خلع و احضار کرد نقشه های خسروخان را نقش بر آب ساخت. خسرو ناچار از همراهی عبدالعلی به پایه سریر جهانگیر شد. چون به اجمر رسیدند به زندان افتادند و خسرو در زندان درگذشت.^۴ بدین گونه سرگذشت خسرو چرکس که از پایگاهی پست به مقامی بلند رسید و در واقع قبض و بست همه امور سلطنت تا بیست سال به دست او بود پایان یافت.

مورخان زمانش و نیز مورخان پس از او خسرو را مدیری با تدبیر و با حسن سلوک و با فرهنگ دانسته اند. جوانمرد و مؤمن بود و هرگز کسانی

را که به نیازی پیش او می آمدند محروم بازمی گرداند. در دوران دراز حکومتش می کوشید تا منتهای نیکی را به خلق روا دارد. بر طبق گفته قانع در حدود ۳۶۰ بنای عام المنفعه از مسجد و کهریز و پل و آب انبار و ایوان بنیاد کرد. از آن جمله دو بنای عظیم او یکی مسجد دابگران در تته و دیگری ساختمان معروف به غرنی در مکلی تپه هنوز گویا اینکه ویرانه اند برپا هستند و از حسن سلیقه و نیت سازنده داستان می زنند.

معماری بنا

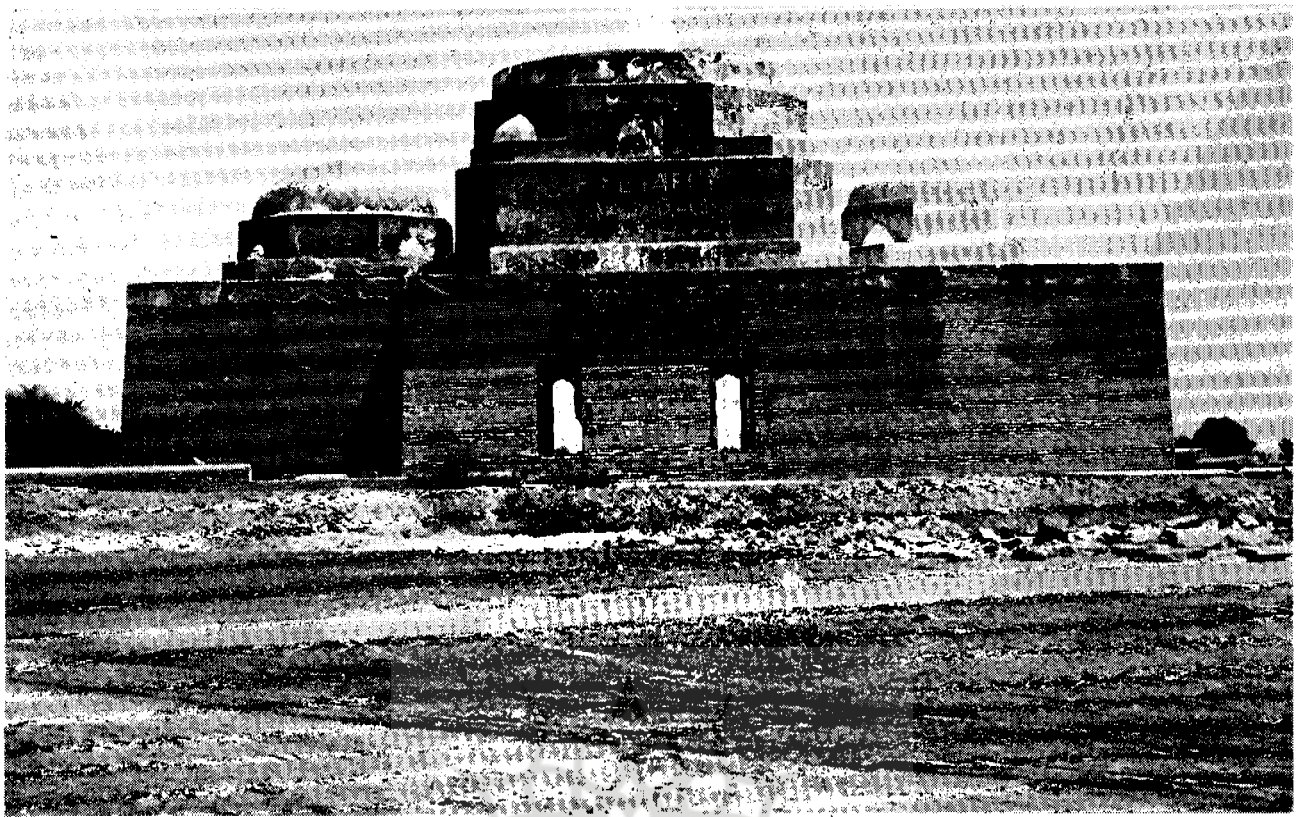
مسجد دابگردان که به هنگام رونق محل عمده تجمع مؤمنان شهر تته بود به سال ۹۹۷ هـ / ۱۵۸۸ م. ساخته شد و واجد مختصات و مشخصات معماری و تزیینات معماری جاری در بناهای تته و شکل تپه است. بدیخانه بیشتر عظمت این مسجد اکنون ناپدید گشته است. دروازه مدخل و دالان آن که بایستی پر عظمت بوده باشد اکنون فرو ریخته و

۱ - میرعلیشیر قانع، تحفة الکرام (چاپ حسام الدین راشدی، حیدرآباد، ۱۹۷۱).

2 - Henry Cousen, *Antiquities of Sind* (Calcutta 1929) P. 121 sqq.

۳ - منابع کتابشناسی درباره این شخص تقریباً در همه تاریخهای محلی سند مسطور است. برای شرح مختصر احوال او به شرحی که سید حسام الدین راشدی در کتاب مکلی نامه میرعلیشیر قانع چاپ حیدرآباد (۱۹۶۷) ص ۱۵۹ تا ۲۳۲ نگاشته است و نیز تحفة الکرام ص ۱۷ - ۲۱۴ مراجعه شود. شرح بالا هم از این منابع نقل شده است.

۴ - میرمحمد طرخان نامه، چاپ حیدرآباد، ص ۹۵. اما قانع می نویسد که خسروخان از فرمان جهانگیر تن زد و به لاهور بندر ریخت و سپس به ایران رفت و در آنجا فوت کرد. ولی آشکار است که بازپسین روزهای عمر خود را در اجمر گذراند و در ۱۰۲۸ هـ / ۱۶۱۸ م. مرد. مزار او در محوطه خواجه معین الدین چشتی است. ر. ک. سید حسام الدین، تحفة الکرام ص ۲۱۴ باورقی ۱

شکل ۲

دوسوی مدخل وسطی شبستان که با صحن مسجد منتهی می‌شود با کاشیهای لعابی والوان تزیین شده بود که قسمت بزرگی از این گونه تزیینات تا کنون تباه شده و فرو ریخته است (لوح ۱ - الف) در انتهای هر گوشه شبستان یک پلکان در زیر طاق قوسی قرار دارد که به بام راه دارد.

محراب

در درون شبستان، جاذب‌ترین قسمت طاقچه‌های بلند و ژرفی است که با تزیینات و آرایشهای شگفتی پرداخته شده است. این محراب عبارت است از یک قطعه سنگ مسطح شده زرد رسوبی که بر فراز آن صفحه‌ای طاقدار بنا تزیینات موزائیک کاشی برآورده شده

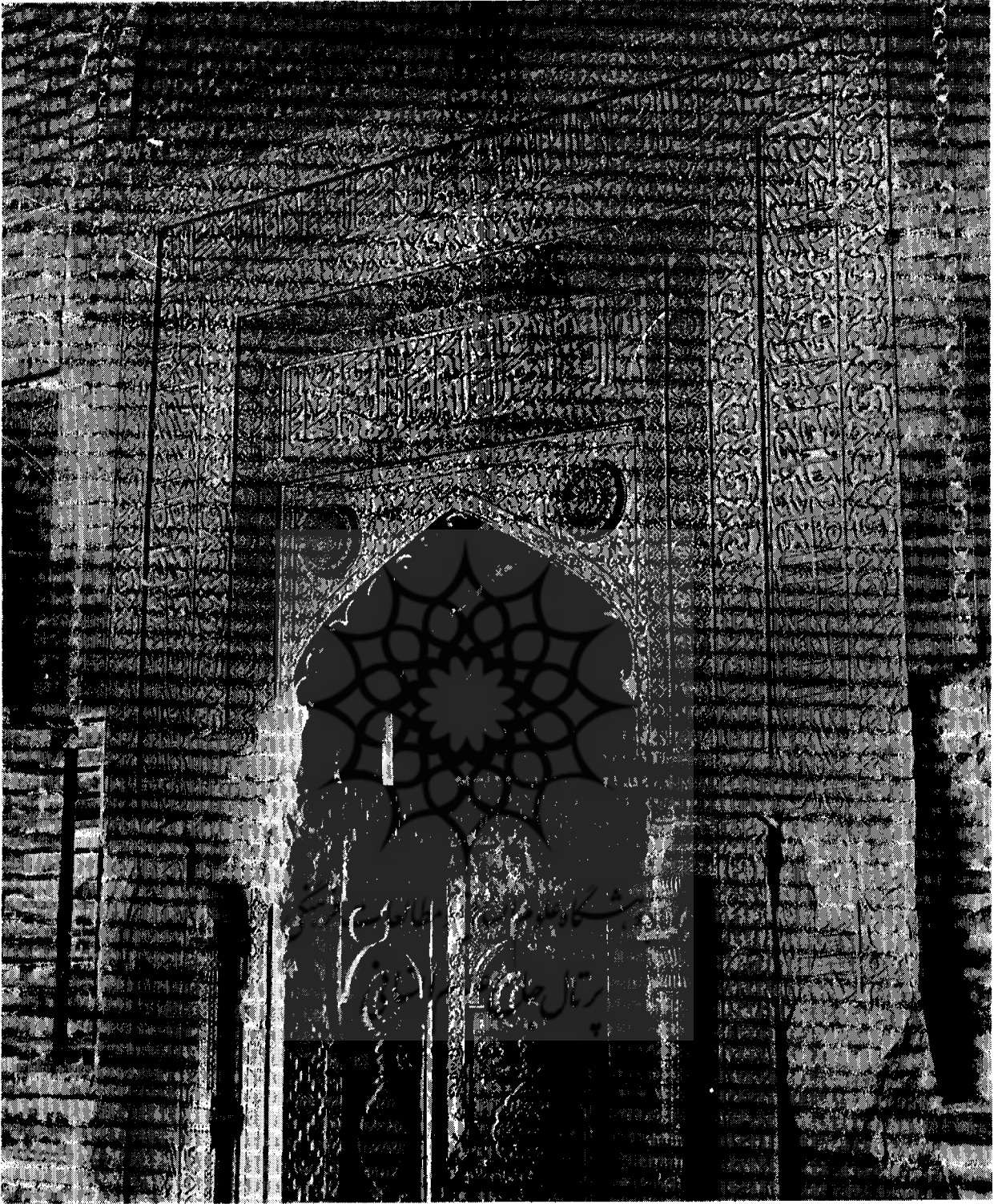
۵ - شکل ۱ ب. پشت شبستان را که اخیراً تعمیر شده است نمودار می‌سازد.

و پهنای ۳۸ پا و $\frac{۴۱}{۲}$ اینچ شرقی غربی (شکل ۱). دارای سه قسمت است باطاقهای کمانی سنگین منکی برستونهای بزرگ قسمت شده و حایل کنیبه‌های سه گانه هشت پر است با انتهای مدور گنبدی (شکل ۲). فرورفتگی مدور داخلی موجب برآمدگی مطبق و مقرنس در بالای بام شده است در دیوار غربی هریک از قسمت‌های سه گانه محرابی است به شکل طاقچه مدور. طاقچه میانی بزرگتر است، در سمتهای شمالی و جنوبی هم طاقچه‌های مدور وجود دارد. شبستان سه مدخل دارد که مدخل وسطی آنها بزرگتر است. نخست این شبستان معجری کوتاه داشت که اینک از میان رفته است. دو مدخل طرفینی دارای برآمدگی است. سطح خارجی آن اصلاً با سطح ضخیمی از آهک و گچ پرداخته شده و دارای نقشهای تزیینی بوده است. دو جزر،

تباه گشته است. برجسته‌ترین تزیینات کاشی و موزائیک آن که در شبستان مسجد پرداخته شده است اینک نبود گشته است. همچنین محراب سنگی آن یکی از نمونه‌های زیبای هنر حجاری زمانه محسوب می‌شود.

حیاط مسجد که چهار گوش است به ابعاد ۶۹ پا و هفت اینچ در ۶۱ پا و شبستان آن امروزه بادیوار آجری مسدود شده و مدخلی در وسط آن به عرض ۵ پا در قسمت شرقی گذاشته شده است کف پوش حیاط آن تباه گشته و در پیرامون آن به ویژه پاره شرقی آن گیاهان هرزه روئیده است (لوح ۱ - الف)°.

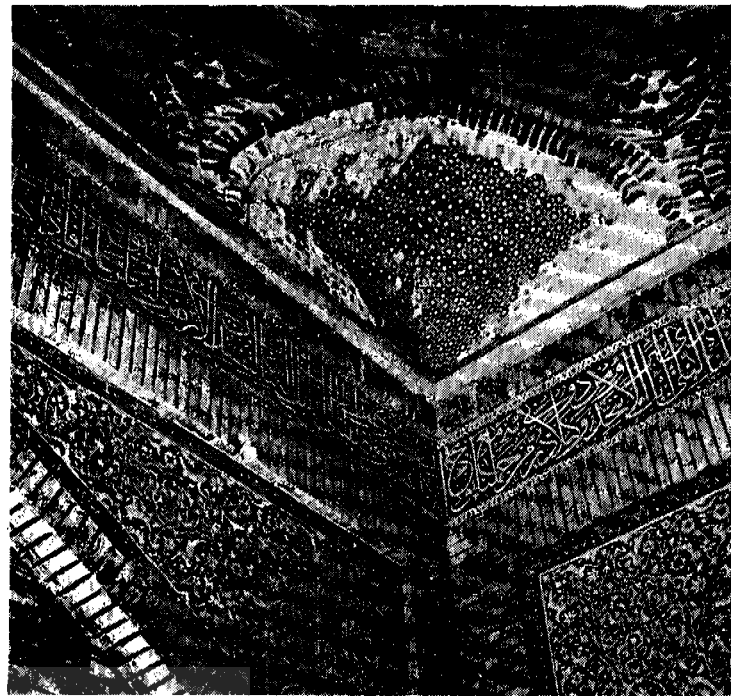
شبستان مسجد که تا حدودی سالم مانده تنها قسمتی است که برپا است و از نظر معماری بنایی است طویل به درازای ۸۲ پا و ۱۱ اینچ شمال جنوبی

شکل ۳

شکل ۵

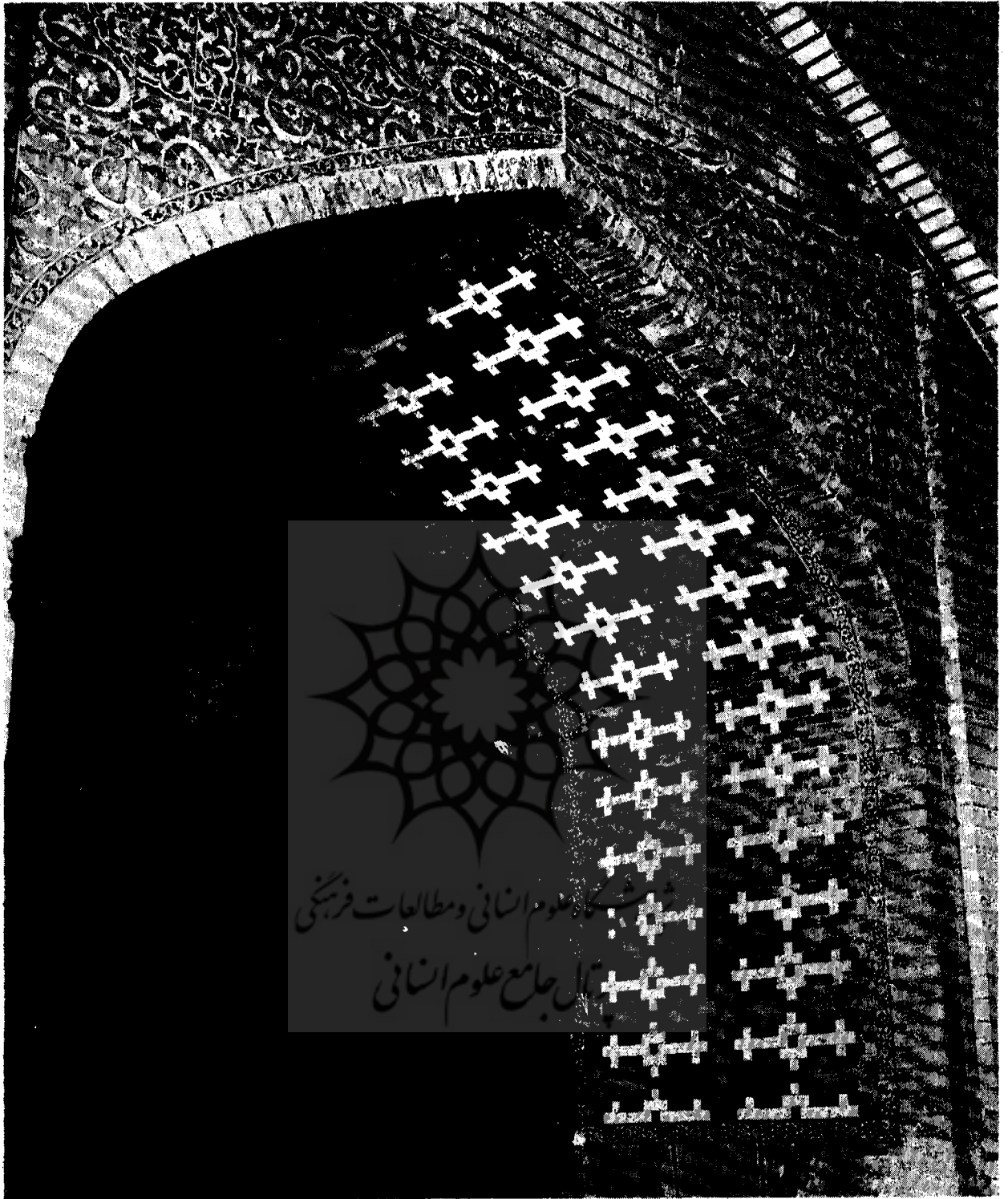
شکل ۴

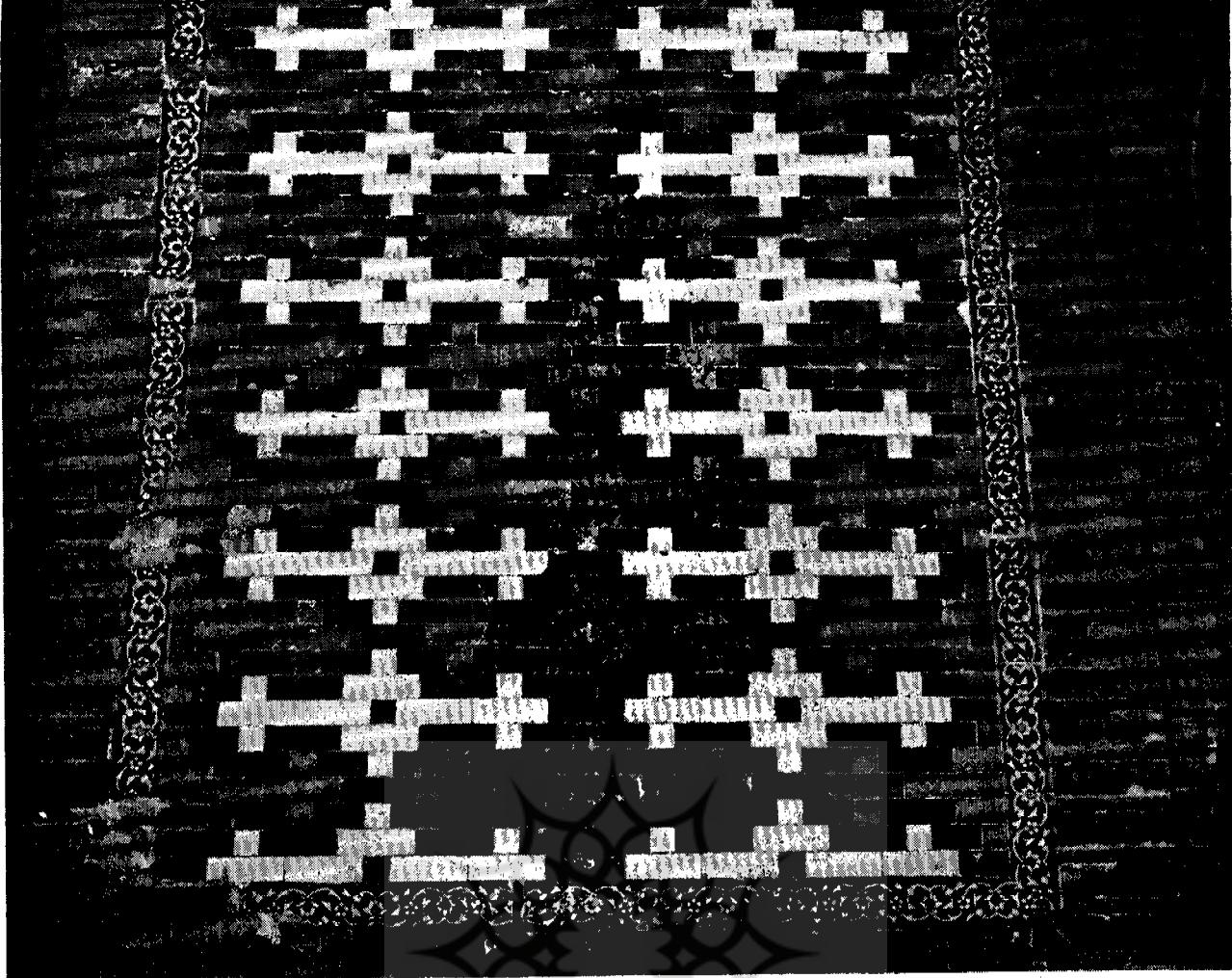
شکل ۷

شکل ۶

شکل ۸

شکل ۹

آرایش را موزائیک گویند و آن را بیشتر برای پوشاندن سطح مقرنسها و نیز سطوح محراب مرکزی به کار برده‌اند.

قسمت مرکزی شبستان دارای تزیینات زیبای پرداخته از کاشیهای مربع است (شکل ۳ و ۴). نقشهای اصلی به کار رفته در اینجا عبارتند از دو ترنج کوچک و بزرگ در گوشه‌ها و در بالای طاق. بقیه سطح با نقش و نگار و گل و بته پوشیده شده‌است. این گونه نقش و نگارها در سراسر سطوح مختلف شبستان تکرار شده است (شکل ۴). گذشته از اینها در قسمتهای طرفین کاشیهای مزین لعابی به کار رفته است. داخل محراب و سطوح اطراف نقشهای بدیعی دارد. قسمت پایین محراب با نقشهای لوزی و

سطح رنگارنگ با به کار بستن سه فن مختلف پرداخته است:

۱ - کاشیهای مربع دارای نقش گلها است به رنگ آبی و سفید، این کاشیها چنان تعبیه شده‌اند که با کاشیهای دیگر در ارائه نقشها سازگارند و چنان در دیوار کار گذاشته شده‌اند که بیننده کمتر می‌تواند حدود هر یک از کاشیها را در نقش دریابد. از کاشیهایی که دارای نقشهای هندسی هستند از مربع و لوزی و خاج و مثلث و غیره میباشند و بیشتر رنگهای نقشها سرخ و آبی است که در کنارهم گذاشته شده است.

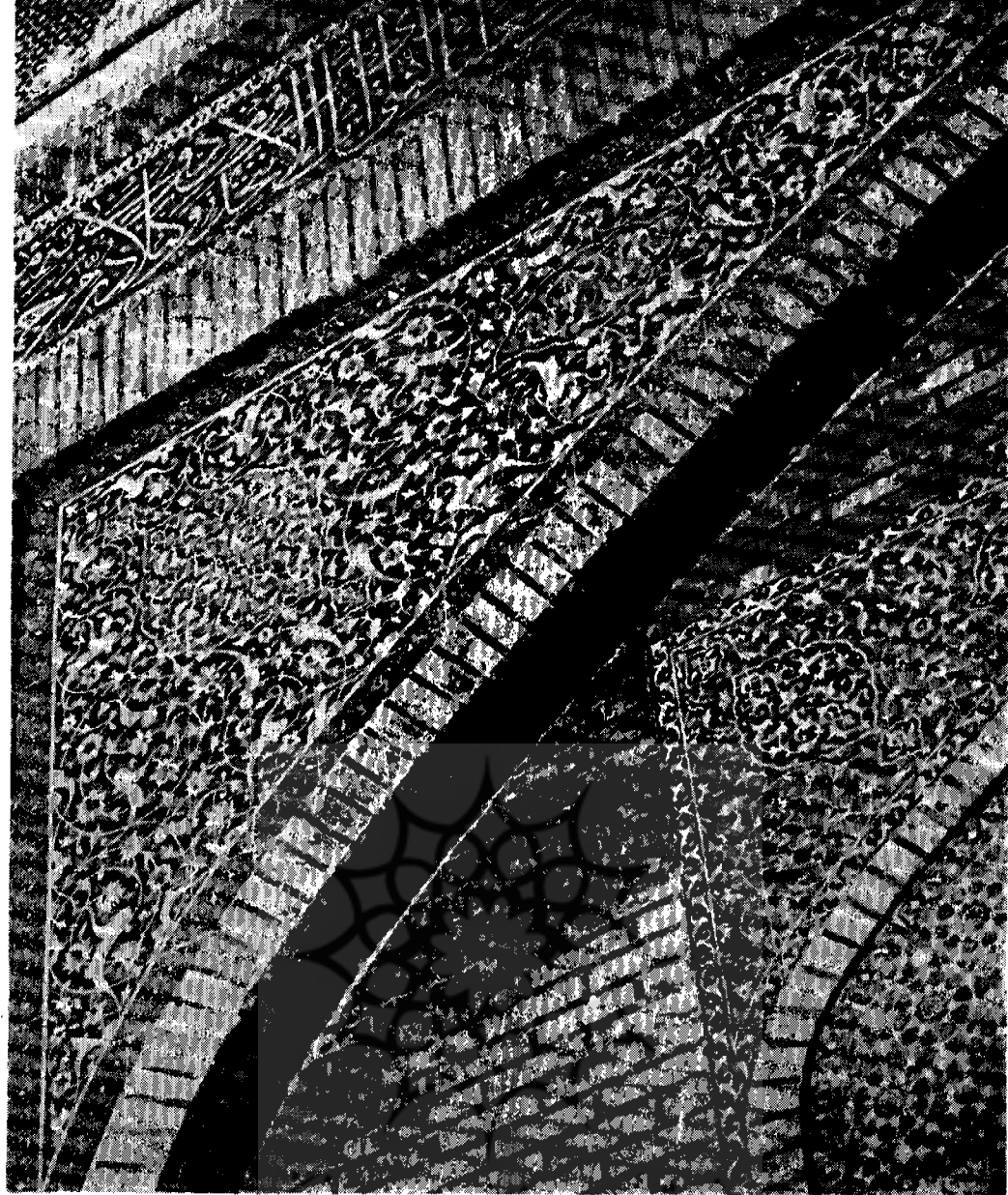
۳ - قطعات کوچکی از کاشیهای سفالی با نقشه خاص بریده و در کنارهم گذاشته شده‌اند تا اثری از یک نقش یا کتیبه‌ای را مجسم سازند. این گونه

است (شکل ۳). این سنگ مسطح نور و سایه‌ها به گونه‌ای شگفت منعکس می‌نماید. بر سطح این سنگ گلهایی کنده‌کاری شده است. در دو جای سنگ نیز آیه‌هایی از قرآن نقش شده که بر یکی از آنها تاریخ ساختمان محراب نگاشته شده‌است. در فرورفتگی محراب که ۳ پا و ۹ اینچ است تزیینات جالب توجهی نگاشته‌است از ترنجه‌ها و تاجها و سرتیرها و گلهای نیلوفر.

محرابهای دیگر این شبستان از نظر تزیینات دارای تکلف کمتری هستند (لوح ۴).

پوشش کاشی

درون شبستان به شیوه معمول سند با کاشیهای لعابی به گونه‌های مختلف آراسته شده است (شکل ۳ - ۶). این

شکل ۱۰

در عرصه تزیینات کاشیکاری این مسجد نمونه‌ای است والا و کم‌نظیر، کاشیهای لعابی و رنگارنگ این مسجد از نخستین کوششها و نمونه‌های کاشی‌سازی در پاکستان شمرده می‌شود. بعدها این هنر تکمیل شد و در مسجد شاه جهان در تته و مزار امیرخان در مکلای به اوج رسید. این آثار دنباله‌ای از هنر مقتبس از ایران است. باینهمه کاشیکاریها و کاشیهای سندی مختصات و جلوه‌های خاص دارد که داستان از سبک معماری و تزیین سندی در آن نمودار است.

اهمیت فراوان است و از این جهت بدان توجه بیشتری مبذول می‌شود. از اینرو طاق بلند آن با سنگ زرد آراسته به نقشها و کتیبه‌های قرآنی مزین شده است. هنر حجاری سندی کاری بس والا و کهن بوده است که از هنر گجراتی معمول در مسجد هلال خان غازی در دولکا و مسجد جامع چامپانر یا آرامگاه مبارک شاه در محمودآباد متأثر است. اما باینهمه، مشخصات هنرمندان سندی در هر دقیقه‌ای از دقایق آن جلوه‌گر است.

قسمت بالای آن با نقشهای شش‌گوش شبیه‌لانه زنبورپر داخته شده است (شکل ۶) نتیجه

توصیف معماری و تزیینات معماری مسجد دابگران که کهنترین مسجد موجود در تته است نمودار جنبه‌های مختلف پیشرفت مسجدسازی در سند است. با آنکه ساختمان آن تباه گشته و تزیینات آن فروریخته باز هم نمونه زیبایی است از شیوه معماری و تزیین در سند. از همه جالب توجه تر محراب مرکزی شبستان است. محراب در همه مسجدها دارای